
Algunes notes sobre les pedreres d'Alcover al llarg de la història

Podríem dir que la història d'un poble és el resultat del seu medi. Però una afirmació com aquesta sens dubte obtindria crítiques fonamentades, com quan Ellsworth Huntington volia reduir la Història a l'actuació d'un seguit de fenòmens meteorològics, capaços d'esperonar l'activitat humana. Més aviat podem dir que la història d'un poble és la intersecció d'allò que el medi ofereix i allò que la gent és capaç de treure-li. Probablement es tracta d'una definició menys precisa, però segur que resulta més acostada a la realitat.

No tenim cap dubte que la característica física més important del terme d'Alcover és la seva situació, a cavall entre la plana i la muntanya, la qual cosa li ha permès una certa polivalència i facilitat per a l'adequació als temps. Efectivament, mentre la plana ha deixat que s'hi desenvolupés, des de l'època ibèrica, una prospera agricultura, la muntanya ha estat lloc de refugi en algunes ocasions i, sobretot, font de recursos materials. Potser el recurs més generós de la muntanya ha estat l'aigua que, ja des del s. XII, ha possibilitat d'establir conreus de regadiu i, més tard, ha desenvolupat indústria basada en la força motriu de l'aigua, des dels molins fariners de l'edat mitjana o els molins paperers de l'edat moderna fins a les fàbriques tèxtils. Les aigües d'Alcover, tant des del punt de vista de la seva qualitat com de la seva quantitat, han estat àmpliament valorades al llarg de la història. Així, a principis del s. XVI, l'arquebisbe de Tarragona Pere de Cardona (1515-1530), que va ser també president de la Generalitat i lloctinent general de Catalunya, va triar Alcover per passar-hi els últims moments de la seva vida, a causa de la pesta. Un altre arquebisbe, Antoni Agustí (1577-1586) hi passava força temporades i, fins i tot, va compondre un poema dedicat a les aigües d'Alcover, poema que va ser allargat fins a convertir-se en un llibre per l'humanista tarragoní Felip Mey. Ja en el s. XVII el geògraf Pere Gil recomanava també les aigües d'Alcover.

Juntament a l'aigua, la muntanya ha proporcionat i proporciona minerals de diverses característiques que també han jugat un paper destacat en l'economia local. Efectivament, mentre la part de la plana del terme és formada bàsicament per conglomerats d'època quaternària i terres d'al·luvió, la muntanya presenta una geologia molt variada. Només ens cal fer una repassada a noms de partides i d'indrets per adonar-nos-en. Tenim, d'una banda, les Argiles, les Roques Roges, Rojals i la Terra Vermella que ens parlen de la presència de masses argiloses. Hi

ha la Lloera, que delata lapresència de grans lloses (això vol dir "lloera", és a dir, "lloera"). Hi ha el gorg de l'Esmolador, que dona fe d'existir en els seus voltants la característica pedra d'esmolador. I encara podriem parlar d'altres noms associats a la pedra com ara Montpeirós ("muntanya de pedres"), lo Pedroell ("pedruscall" o "pedreguerall"), les Balastrieres (probablement, "sorrall"), lo Codolar ("lloc de còdols", és a dir, palets de riu) i, encara, roques singulars com la Pena del Molí, la Roca Foradada o la Pena de la Ribera ("pena" és sinònim de "roca", recordem Peníscola o aquella coneguda nadala que diu: "Allà sota una pena, etc. "). Una passejada per aquesta part muntanyenca del terme o l'observació d'un mapa geològic permeten anar delimitant totes aquestes zones. Seguint la línia natural que marca el riu Glorieta, al fons de la vall trobem els terrenys de pissarra (aquí anomenada "licorell"), d'origen paleozoic, en altres indrets utilitzada a les teulades de les cases, però que a les nostres latituds ha tingut poca utilitat. Més amunt trobem conglomerats, arenisques (el famós sauló o *saldó*), argiles i margues. Més amunt encara els blocs de l'anomenada pedra d'Alcover, de caràcter calcari, aquests i aquells d'origen triàsic. I, cap a la banda de l'Albiol, altra vegada pissarra (1).

La utilització d'aquesta font de recursos, evidentment, va començar molt aviat. De fet, va començar abans que la documentació ens en pogués donar testimoni. Entre els ibers, per exemple, que encara no tenien una arquitectura gaire desenvolupada, van començar-se a explotar els jaciments d'argila per destinar-la a la seva indústria ceràmica. L'any 1987 va publicar-se un treball col·lectiu en què s'analitzava l'activitat terrissera al forn de Fontscaldes i s'observava com aquell forn no tenia jaciments argilosos immediats i que, en un radi de 10 Km., destacaven els de Vilaverd i Alcover (precisament a l'àrea que coneixem amb el nom de Roques Roges) (2). Des d'aquell moment, es pot dir que l'activitat terrissera no s'ha aturat i que, ja des de l'edat Mitjana, Alcover es va convertir en un centre productor de terrissa, a partir d'argiles propies. El segle XV ja tenim documentat el forn teuler i, des del s. XVI, l'ofici de cantirer que va donar el renom "Canterer", ja està perfectament implantat. El primer que ens apreix, en aquest moment, és "en Pocarull; lo cantarer". En aquesta època també està documentat el forn canterer. Aquesta indústria va adquirir una certa rellevància en els segles següents i va arribar al s. XX associada al llinatge Pàmies, amb dues branques, la de l'Hort dels Càntirs i la de Tasar. Precisament Josep Pàmies Altès, el Pep de Tasar, explicava l'any 1980 d'on extreien els materials per fer les seves peces. La matèria bàsica, l'argila, procedia de la Romiguera, mentre que el quarç, que s'emprava per envernissar, s'obtenia entre els masos de Fabra i Barberà i el lloc de Bonretorn. Cal recordar en relació a aquesta activitat que l'argila sempre va ser arrencada a pic i no s'hi van utilitzar procediments mecànics, raó per la qual l'impacte en el medi era molt lent (3).

L'exploració de la pedra en les seves diferents formes comença a adquirir una importància destacada amb la colonització romana. La construcció de Tàrraco va necessitar molta pedra de diferents qualitats, però aquesta activitat arquitectònica i urbanística estava fortament centralitzada. En els diferents inventaris de materials utilitzats per a les construccions, s'aprecia que els constructors extreien la pedra de jaciments propers a ciutat: la pedra anomenada de Santa Tecla, procedent de la Budellera; l'anomenada "llisos", extreta de la Savinosa; les lumaquelles de la Savinosa, el Mèdol i els Escipions. Làpides fetes amb aquestes mateixes pedres s'han trobat en altres llocs de Catalunya, cosa que implica l'existència d'un comerç. També s'utilitzaven a Tarragona pedres una mica més allunyades com el jaspi de la Cinta, procedent de Tortosa, i, naturalment, les diferents varietats de marbres, que procedien de llocs força diferents de l'Imperi, com ara Carrara, l'illa d'Eubea o l'Àsia Menor, i els porfirs d'Egipte i Grècia (4). Entre tota aquesta gran varietat de roques, darrerament alguns investigadors, com l'arqueòleg Jaume Massó, han detectat la presència de pedra d'Alcover que permetia un fàcil ús per a làpides o per a revestiments. Nosaltres vam poder veure per primera vegada en el jaciment dels Munts, terme d'Altafulla, en una visita que va fer-hi el Centre d'Estudis Alcoverencs ara fa uns dotze anys. En aquest cas, la pedra d'Alcover servia per cobrir el terra d'alguns habitatges. L'ús de la pedra d'Alcover en l'arquitectura de Tàrraco no va tenir, amb tot, la importància de les altres esmentades, però també cal dir que encara no s'ha estudiat, entre altres raons perquè els arqueòlegs sovint no la diferenciaven bé i es limiten a parlar de "lloses" sense cap altre comentari. En qualsevol cas, és segura la seva utilització tant en recobriments de murs, com en sols i làpides, algunes de les quals poden observar-se al Museu Paleocristià de Tarragona. Precisament gràcies a les làpides, pot dir-se que la seva datació abraça tot el període de dominació romana, des del s. II a. C (5).

L'exploració de la pedra a Alcover pren una altra direcció a partir moment en què comença a construir-se el poble, amb les seves cases, els seus edificis públics, les seves esglésies, les muralles, el castell, l'enllosat de carrers i camins, els ponts, etc. Si bé és cert que les primeres edificacions devien ser molt senzilles, també és cert que des del primer moment van realitzar-se grans obres en què la pedra resultava fonamental. L'església St. Miquel, primer edifici documentat, tenia les parets de tàpia i només utilitzava la pedra (exactament el saldó vermell) per als arcs i la porta. Part d'aquestes pedres van anar a parar a terra quan aquesta església es ensorrà. En la reparació ja va fer-se servir el saldó groc. Una part de pedres van romandre a terra, inutilitzades, durant segles. A mitjan segle XIX, l'ajuntament va autoritzar que aquestes pedres fossin utilitzades per al pont de Reus.

Durant tota l'edat mitjana, la pedra més utilitzada i la que conferia a un edifici un caràcter noble era el saldó vermell. En saldó vermell va fer-se, sobretot,

l'església vella i, també, els portals de la muralla (queda en peu el de St. Miquel) i d'algunes cases. El fet que no hagin quedat restes del castell ens impedeix de saber amb quins materials va construir-se. El saldó vermell de l'edat Mitjana, doncs, va configurar aquesta fesomia que va definir Alcover com a "vila roja —esmolagavinetaire—", en boca del poeta Miquel Escudero i Claveguera. Els seus avantatges de cara a la construcció eren la facilitat de treball i el seu caràcter d'aïllant tèrmic. Però, sobretot la seva proximitat al poble i la seva facilitat d'extracció. Encara que no hi ha testimonis documentals de les pedreres medievals d'Alcover, no resulta difícil deduir que aquesta pedra devia extreure's d'alguns dels múltiples punts de la vall del Glorieta, on el saldó aflora a la superfície, posteriorment explotats amb més intensitat, o, encara més, de la partida de la Borquera que en aquell temps oferia majors facilitats de transport, ja que l'actual camí del Remei era llavors un simple pas de ferradura.

El gust pel saldó vermell va canviar amb el temps i va ser substituït per saldó groc o blanc ("pardo", com diuen els documents). El saldó groc ja és utilitzat en moltes construccions privades del període gòtic, però sobretot rep un notable impuls amb el Renaixement, el període d'or de l'arquitectura alcoverenca. Entre darreries del s. XVI i el primer terç del s. XVII, van construir-se el convent de Santa Anna, la Casa de la Vila, la reforma de la muralla (portal de la Saura), la capella de la Concepció i moltes cases particulars, tals com l'Abadia o ca Cosme. Respecte del gust pel saldó groc que no era exclusivament alcoverenc, tenim diversos testimonis. A les capitulacions de l'església d'Ulldemolis (1583) es diu que "tota la obra que toca se haurà de fer de pedra picada sia de la saldonenca excepto dos filades al més bax de la cara de la terra...". Segons Carbonell, la intenció inicial en construir l'església de la Selva era usar sobretot pedra saldonera, tot i que el cost econòmic va anar reduint-ne la proporció (6). En les obres de construcció de l'església Nova van aparèixer algunes disputes, de què ja he parlat en un altre lloc, entre l'arquitecte i la Vila sobre si el saldó era pedra adequada (7). En un contracte amb l'arquitecte Andreu Bardagí per la construcció d'una casa a la partida de la Borquera, l'any 1617, s'estableix que el portal sigui "de pedra picada de saldó pardo" (8). La procedència d'aquesta pedra grogosa era diversa. En començar les obres de l'església Nova, l'any 1596, es portava d'una pedrera en terme de l'Albiol, en el lloc anomenat "lo mas d'en Rovellat", que probablement devia ser la que en altres llocs s'anomena pedrera de l'Albiol i que va fornir el saldó a l'església de la Selva. Per tal de portar aquesta pedra fins a Alcover es va construir una carretera que passava pel camí de la Selva i el Murtrar. Mes tard, per les raons que siguin, van començar-se a buscar altres pedreres dins el terme d'Alcover. El mateix any se'n cita una anomenada de St. Antoni i més tard l'arquitecte Joan Munter va dir que n'havia descoberta una al camí de Prades, en terres d'un tal Queralt. El 1599 va

trobar-ne una al torrent d'en Capella (barranc de la Font de l'Om), que potser és la mateixa que l'anterior. Amb aquesta pedrera devia seguir-se la construcció de l'església (9). I aquesta mateixa pedrera devia ser la que va començar a utilitzar-se construccions foranes, com ara el seminari de Tarragona (10). D'una altra pedrera que en aquest mateix moment ja ens apareix documentada, a la Borquera, és d'on es preveia extreure la pedra per a les trones de l'església Nova (11).

En aquesta època, els mestres de cases solien confondre's amb els pedrapiquers. Així tenim el casos d'Antoni Miret, que eramestre de cases i pedrapiquer d'Alcover (12). Els mestres de cases solien llogar les pedreres on havien d'extreure la pedra. Les pedres es pagaven a tant la peça. Així, per exemple, el 30 de març de 1595 es van comprar 94 cairats procedents d'Alcover i Mont-ral per al Seminari de Tarragona, pel preu de 9 lliures, set sous i sis diners. En un buidatge de les despeses per obres fetes per la Vila durant 1587-88 tenim les següents adquisicions de pedra:

<u>OBRA</u>	<u>PEDRES</u>	<u>TRANSPORT</u>
Molí	-	3 s.
Forns	19 ll.	30 s.
Muralla i portal Saura	9 ll.	17 s.
Altres	8 ll.	2 s. 3 d.

En la informació precedent es diu, amb tot, que algunes de les pedres per al Forn Xic procedien de Tarragona, a raó de 10 sous la pedra, i altres es van pagar a 16 sous la pedra.

Amb tot, en aquesta època ja començava a introduir-se l'obra de maó, molt més barata. I, així, tenim el cas de la capella de la Concepció o el Convent i l'església de Sta. Anna, majoritàriament fets d'aquesta manera. Això implica una certa decadència de l'art de la pedra, de les pedreres i dels pedrapiquers. Amb tot, les diverses pedreres d'Alcover no deixarien de subministrar material de tant en tant. Així, a finals del s. XVIII se'n torna a necessitar per construir el campanar de l'església Nova. L'any 1797, d'altra banda, segons dades que m'ha facilitat Pilar Riera, s'estableix el contracte per a l'església de Vilallonga, en el qual es fixa que la pedra s'extraurà de tres punts diferents: la partida del Codony, la pedrera de l'Albiol i la pedrera de la Borquera.

En els temps mes acostats a nosaltres la pedra ja no tindrà aquella utilitat constructiva tradicional —ni tampoc aquells mètodes d'extracció. Durant el s.

XIX, perviu a Alcover una pedrera dedicada a l'extracció de pedres d'esmolar, tal com diuen Miñano i Criviller: "tiene también en su término una cantera de piedras de afilar" (12). Madoz també assenyala, l'any 1849, que a Alcover hi ha una pedrera de polir làpides: "se elaboran y pulen piedras para epitafios, piso de balcones y otros usos de las que se encuentran en un cerro denominado la Cantera, de la cual se sacan aquellas del mismo modo que si se sacase un pliego de papel de una resma, y tan lisas y pulidas que no hay mas que darles el corte que se quiere" (13). És evident que en parlar de la Cantera es refereix a la Lloera, d'on procedeixen les lloses que encara tenen alguns balcons i làpides sepulcrales del poble des del s. XVI. També durant el s. XIX, però, té lloc una febre d'extracció de minerals, que provoca una allau de sol·licituds d'explotació de mines. A la serra de Prades se n'obren una gran quantitat, la qual cosa no vol dir que de totes se n'extragués cap quantitat important. Entre 1834 i 1858 es van atorgar 81 llicències d'explotació a Farena, sobretot de plom i plata, pero també de ferro, coure i galena. A Alcover menys muntanyenc, en aquest mateix període es van concedir les següents llicències (14):

<u>ANY</u>	<u>PROPIETARI</u>	<u>MINERAL</u>	<u>NOM MINA</u>	<u>LLOC</u>
1841	Juan Roig (Reus)	carbó	Sta. Cristina	la Plana
1841	Jaume Bergadà (Tarragona)	carbó	Esperanza	la Plana
1841	Idem	carbó	Bienvenida	la Plana
1843	Francesc Costa (Tarragona)	plom	Úrsula	el Calvari
1845	Francisco Català i cía	coure	Gastadora	Remei
1854	Francisco Cartaña	?	Dolores	Samuntà

Amb tot, ni aquestes mines ni les pedreres anteriors sembla que es perpetuessin gaire, de manera que en els Padrons de finals de segle no es registra cap indústria d'extracció mineral ni cap persona que es dediqui a la Pedra. Cosme Vidal, que escrivia la seva monografia històrica en aquest mateix moment, tampoc no esmenta cap activitat extractiva, la qual cosa vol dir que, s'hi n'hi havia, devia ser residual.

Però cap als anys 50 se'n produeix un refluoriment. Llavors s'inicia una

explotació intensiva de la major part d'aquests recursos. D'una banda, la més tradicional extracció de saldó. D'altra banda, la nova extracció industrial de pedra d'Alcover. I per últim, encara, l'extracció d'àrids. L'activitat a les pedreres es beneficia de l'allau immigratòria dels anys 50-60. En el moment de publicar-se la Història d'Alcover, el 1973, hi havia en actiu quatre pedreres de saldó, quatre de pedra d'Alcover i una d'àrids. En el mapa de roques industrials publicat pel Ministeri d'Indústria el 1974, consen a alcover 13 pedreres en actiu i 10 sense activitat (hi incloem totes les de la Lloera, sigui del terme que siguin, perquè el mapa no ho precisa). El desglossament és el següent:

<u>MINERAL</u>	<u>ACTIVES</u>	<u>NO ACTIVES</u>
Argila	1	2
Saldó	5	3
Conglomerat	-	1
Pissarra	1	-
Àrids	3	-
Pedra d'Alcover	3	4

En pocs anys, l'extracció de minerals s'ha convertit en una activitat econòmica com no ho havia estat mai. Una mirada de conjunt al mapa citat ens permet de veure fins a quin punt aquesta activitat és important en el conjunt comarcal. Pel que fa al saldó, el seu aflorament comprèn tot el Baix Priorat, voltants de Prades i una zona entre Castellvell i Alcover. Però és a Alcover on se'n troba l'única concentració important d'explotacions. El mapa assenyala el seu ús com a material refractari per a forns i, en alguns casos, com a àrids. El mercat més freqüent és Barcelona. Pel que fa als àrids, l'activitat d'extracció es fixa en un triangle dels vèrtexs del qual són alcover, Tarragona i Mont-roig. Amb tot, a Alcover no n'existeix concentració d'explotacions, que el mapa situa a Tarragona, Reus i proximitats de Cambrils. En aquest cas, els mercats més freqüents són Barcelona, Castelldefels, Sitges, etc. Per últim, pel que fa a les dolomies (entre elles la pedra d'Alcover), cal assenyalar sobretot com a punts de màxima concentració la zona Alcover-Mont-ral, el cap de Salou i Tarragona. L'ús d'aquest material és per activitats decoratives de la construcció.

Les dades apuntades són de 1974, un moment àlgid de les pedreres. Actualment, l'extracció industrial de saldó ja s'ha abandonat. En canvi, continuen intensament les d'àrids i pedra d'Alcover.

UNA REFLEXIÓ

Malgrat el que acabem de dir, Alcover no és un poble típicament dedicat a les activitats esmentades. Fins a mitjans del segle actual, tota l'activitat extractiva havia estat limitada, no tan sols perquè s'utilitzaven mètodes tradicionals, sinó perquè es destinava fonamentalment a una certa forma d'autoconsum i es feia en funció de necessitats concretes. És a dir, que mentre ara s'extreu pedra, grava o arena sense destí concret, abans només es feia en funció de cada obra. Hi havia una obra, per exemple un pont, una església o un molí, i s'encomanaven o anaven a buscar les pedres necessàries. Un cop acabada l'obra, s'acabava l'extracció. Això feia que el ritme de modificació del terreny era molt lent i les repercussions en el medi, ínfimes. En canvi, la característica principal de les explotacions d'avui és la seva rapidesa. ho faciliten, d'una banda, les possibilitats tècniques d'extracció. Alhora, la millora del transport (abans les pedres es transportaven amb carro i, de vegades, amb animal) permet ampliar il·limitadament el mercat. Davant aquesta perspectiva, es plantegen dues qüestions. En primer lloc, que l'explotació ha de ser continguda per tal que la muntanya tingui temps de recuperar-se. En segon lloc, que l'explotació d'un jaciment no pot ser il·limitada. És possible que algú vegi una muntanya només com un munt de pedres que esperen ser aprofitades. Davant la idea que cal conservar el paisatge, potser algú dirà que ha hi ha altres muntanyes amb arbres, esbarzerals i rovelloneres i que no cal conservar-les totes. Però les muntanyes no són només paisatge. Les muntanyes són, també, un paravent que condiciona poderosament el clima d'un lloc, són una esponja que reté l'aigua, són —si hi ha arbres— un pulmó que permet renovar l'oxigen. Les pedreres d'Alcover formen part de la història del poble. Estan fusionades amb el poble, perquè el poble s'ha construït gràcies a elles. Les llindes de les portes, els portals, les façanes, els balcons, els porxos, les làpides de sepultura, les llars de foc, els revestiments de cases, els terres de jardins, fins i tot edificis sensecers tenen el segell inconfusible del saldó vermell, el saldó blanc o la pedra lloera. Una generació d'alcoverencs ha crescut amb l'auge de les pedreres, entre barrinada i barrinada; molts hi han treballat o hi treballen i, fins i tot, alguns hi han emmalaltit. Tampoc no podem oblidar que gràcies a les pedreres hem pogut visitar el nostre passat més remot, com si cavant el terra aprofundíssim la història, i hem trobat fòssils que tenen una important significació, i els hem donat el nostre nom. Però tot això no pot fer-nos perdre de vista que cada cosa té el seu límit. El límit de les pedreres el marca no només la llei,

que de vegades és arbitrària o inadequada, sinó també la comoditat i la qualitat de vida dels ciutadans, l'equilibri del medi i una ponderació adequada dels recursos.

JOAN CAVALLÉ

(1) Per a qui vulgui aprofundir en la composició geològica del terme d'Alcover, podem recomanar, entre altres, els següents treballs: Diego LÓPEZ BONILLO. "El marc físic alcoverenc i el seu entorn comarcal", dins *Alcover, Estat de la qüestió*, CEA, 1987, pp. 19-35. Carmina VIRGILI et alter. "Guía de la excursión al Triásico de la sierra de Prades", dins *Cuadernos de Geología Ibérica*, 4, Madrid, 1977, pp. 527-558. Andreu BARBARÀ CAMAFORT. "Formació geològica de la vall del Glorieta", a BCEA, 5, Alcover, 1979, pp. 31-32. IGME. *Mapa de Rocas Industriales. Tarragona. E. 1:200.000*, Ministerio de Industria, Madrid, 1974.

(2) L.C. JUAN, A. BERMÚDEZ; J. MASSÓ; E. RAMON. "Medio natural y medio económico en la industria alfarera: el taller iberorromano de Fontscaldes (Valls, Alt Camp, Tarragona)", dins *Butlletí Arqueològic*, V, 8-9, Tarragona, 1986-87, pp. 59-85.

(3) Aquestes informacions procedeixen de: Andreu BARBARÀ i M. T. FIGUERAS. "Entrevista a Josep Pàmies i Altès", a BCEA, 12, 1980, pp. 8-11.

(4) Per aprofundir més en aquest tema, podem recomanar els següents treballs: A. ÁLVAREZ i E. DE BRU. "Les pedreres de l'aqüeducte romà de Tarragona", dins *Informació arqueològica*, 42, 1984, pp. 42-50. A. ÁLVAREZ PÉREZ. "Estudio de los materiales lapídeos presentes en la epigrafía de Cataluña", dins *Epigraphie Hispanique*, París, 1984, pp. 87-116. TED'A. *Un abocador del segle V d. C. en el Fòrum Provincial de Tàrraco*, Ajuntament de Tarragona, 1989.

(5) Massó ha assenyalat la possibilitat que els monuments funeraris del Cogoll estiguessin originalment recoberts de pedra d'Alcover. J. MASSÓ. "El terme d'Alcover a l'antiguitat", dins *Alcover, estat de la qüestió*, CEA, 1987, pp. 37-56.

(6) M. CARBONELL I BUADES. *L'escola del Camp de Tarragona en l'arquitectura del segle XVI a Catalunya*, IET "Ramon Berenguer IV", Tarragona, 1986.

(7) J. CAVALLÉ. "Notícia sobre l'arquitecte Joan Munter", a *Quadrens de la Secció d'Arqueologia i Història*, IET "Ramon Berenguer IV" (en premsa).

(8) AHADT. Alcover. MN 312 (1617), 22-XI-1617 (fol. 5230).

(9) CAVALLÉ, *op. cit.*

(10) CARBONELL, *op. cit.*

(11) CAVALLÉ, *op. cit.*

(12) S. MIÑANO. *Diccionario Geográfico-Estadístico de España y Portugal*, Madrid, 1826. J. CRIVILLER. *Descripción topográfica de la mayor parte de los pueblos, caminos, vías, torrentes, arroyos y barrancos de la provincia de Tarragona*, Im. Miguel Puigrubí, Tarragona, 1839, p. 48.

(13) P. MADDOZ. *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid, 1949.

(14) Totes aquestes dades procedeixen del *Boletín Oficial de la Provincia*.

